Journal of Fiqh and Usul
Vol. 53, No. 2, Issue 125
Summer 2021
DOI: https://doi.org/10.22067/jfu.v53i2.84032

سال پنجاه و سوم، شماره ۲، شمارهٔ پیاپی ۱۲۵
تابستان ۱٤۰۰، ص ٤۹-۲۹

بررسی مشروعیت انتخاب جنسیت جنین در فقه امامیه و اهل‌سنت *

دکتر ابراهیم جوانمرد فرخانی [1]
استادیار دانشگاه گنبدکاووس
Email: javanmardebrahim@yahoo.com
دکتر حسین جاور
استادیار پردیس فارابی دانشگاه تهران
Email: hjavar@ut.ac.ir

چکیده

فقهای امامیه و اهل‌سنت در مشروعیت انتخاب جنسیت جنین به سه نظر قائل هستند: معتقدان به جواز معتقدند که اشکال‌های وارد بر بهره‌گیری از این تکنیک دفع‌شدنی است؛ قائلان به حرمت بر این باورند که دست‌بردن در ژن‌های جنین برای تغییرات غیرضروری، خطا و ناروا است؛ باورآورندگان به تفصیل، استفاده از این تکنیک را فقط برای پیشگیری از انتقال ناهنجاری‌های ژنتیکی یا درمان بیماری‌ها صحیح دانسته‌اند. در این پژوهش، با روش کتابخانه‌ای و تحلیلی‌توصیفی، ادلهٔ مشروعیت انتخاب جنسیت در فقه فریقین و دلائل مخالفان آن‌ها تبیین شده است. یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که انتخاب جنسیت به دلایل غیرپزشکی و صرفاً براساس علاقهٔ والدین به جنسی خاص، جایز نیست. تنها در فرضی که برای حفظ سلامت مادر یا جنین، راهی جز استفاده از تکنیک‌های انتخاب جنسیت نباشد، عقلاً در تزاحم بین نجات بیمار و اخذ سلول از جنین، اولی مقدم است.

کلیدواژه‌ها: انتخاب، جنسیت، جنین، امامیه، اهل‌سنت.

---

*. مقاله پژوهشی؛ تاریخ وصول: ۱۳۹۸/۰۸/۱۱؛ تاریخ تصویب نهایی: ۱۳۹۸/۱۱/۲۱.
۱ . نویسنده مسئول

A Study of the Legitimacy of choosing the sex of fetus in Imami and Sunni Jurisprudence

Dr. Ebrahim Javanmard Farkhani , Assistant Professor Gonbad Kavous University (Corresponding Author)

Dr. Hossein Javar, Assistant Professor Farabi Campus, University of Tehran

Abstract

Imami and Sunni jurists believe in the legitimacy of choosing the sex of the fetus in three ways: those believing in javaz (permission) hold that the drawbacks of applying this technique are rejectable. Those believing in hormat (sanctity) hold that manipulating fetal genes for unnecessary changes is wrong; Those believing in tafsil (details) hold that the use of this technique is correct only to prevent the transmission of genetic disorders or to treat diseases.

In this research, with the descriptive - analytical and library method, the reasons for the legitimacy of gender selection in the jurisprudence of the two sects and the reasons for their opponents have been explained. The findings of this study show that gender selection is not permissible for non-medical reasons and solely on the basis of parents' preference for a particular sex. Assuming that there is no other way to maintain the health of the mother or fetus other than using gender selection techniques, rescuing the patient is rationally prior in the conflict between rescuing the patient and retrieving the cell from the fetus.

Keywords: choice, gender, fetus, Imamiyya, Sunni.

مقدمه

از گذشته پیرامون مسئلهٔ تعیین جنسیت جنین تکنیک‌هایی مطرح بوده است که امروزه نیز در قالب‌های نوینی شکل گرفته و پاره‌ای گونه‌های جدید نیز بر آن افزوده شده است و در آینده نیز در همین شکل یا قالب‌های مدرن‌تری در دانش ژنتیک پزشکی، عرضه می‌شود. به‌دلیل اقدام بسياري از خانواده‌ها به انتخاب جنسیت فرزند دلخواه، اندک‌اندک این موضوع به‌صورت یکی از موضوعات مهم و پرچالش است. این تکنیك که از سال‌های گذشته در برخي كشورهاي پيشرفته استفاده مي‌شود، غالباً به‌منظور تعیین جنسیت جنین‌هایی که در معرض امراض وراثتی نظیر هموفيلي قرار دارند، به کار مي‌رود و انتخاب جنسیت به‌صرف علاقهٔ والدین به داشتن فرزند پسر یا دختر در بیشتر کشورها معمول نیست(Viville, 234) .

البته در طرف مقابل، عده‌ای هم با انتخاب جنسیت فرزند به‌دلخواه والدین موافق هستند و معتقدند در مواردی که برخي از والدین به‌دلیل اشتیاق به داشتن دختر یا پسر، چندین بار صاحب فرزند مي‌شوند ولي راه به جایی نمی‌برند، استفاده از این روش مي‌تواند در جلوگیری از افزایش جمعیت مؤثر باشد. مخالفان تعیین جنسیت، آن را مقدمهٔ ایجاد نوعي تبعيضِ جنسیتی در جامعه، به‌هم‌ریختن تناسب جمعيتي و مختل کردن روند عادي توليدِمثل مي‌دانند و موافقان، تعیین جنسیت جنین را از حقوق طبیعی زوجین به شمار آورده و آن را در تنظیم خانواده و پیشگیری از حاملگی‌های مکرر و پرخطر، کمك‌کننده مي‌دانند (Sureau, 867).

مخالفان تعیین جنسیت جنین بر این عقیده‌اند که نطفه از لحظهٔ لقاح اسپرم با تخمک و مراحل بعدی تکوین جنسیت دارای هویت و شخصیت انسانی است؛ پس نمی‌توان با جداکردن يك سلول از نطفه، به آن صدمه وارد کرد. همچنین به نظر آن‌ها طبق آیهٔ «يَهَبُ لِمَنْ يَشَاءُ إِنَاثًا وَيَهَبُ لِمَنْ يَشَاءُ الذُّكُورَ؛ به هرکس بخواهد دختر و به هرکس بخواهد پسر مي‌دهد» (شوری: ٤٩) و آیهٔ «هُوَ الَّذِي يُصَوِّرُكُمْ فِي الْأَرْحَامِ كَيْفَ يَشَاءُ؛ و کسي است که شما انسان‌ها را در رحم‌ها به هر طور که بخواهد صورتگري مي‌کند» (آل عمران: ٦)، دختر یا پسربودن نوزاد به دست خدا است و نیز مصالح و مفاسد را فقط او می‌داند و بر اساس آن به بعضی پسر و دختر می‌دهد (ابوالبصل، ۷۲۱/۲). موافقان پس از پاسخ به استدلال‌های مخالفان، معتقدند دلیلی بر حرمت انتخاب فرزند وجود ندارد و اصل اولی در هر چیزی اباحه است (ایاد احمد، ۱۲۸).

از دید پیشینهٔ پژوهشی، با وجود نوشتارهایی[1] در این راستا ولی به‌دلیل وجود کاستی‌های بسیار در این زمینه، بررسی چندبارهٔ امر به‌ویژه با نگاهی تطبیقی به رویکرد مذاهب اسلامی بسیار ارزشمند به نظر

۱. از این پژوهش‌ها می‌توان به مقالهٔ نقیبی و همکاران، ۱۳۹۷: «بررسی حکم جواز یا عدم جواز انتخاب جنسیت در فقه امامیه»؛ مقالهٔ دژاکام و همکار، ۱۳۹۰: «درمان ناباروری و تعیین جنسیت جنین در چالش با حکمت و عدالت خداوند»؛ مقالهٔ نظری توکلی و همکاران، ۱۳۹۷: «تبیین حکم فقهی تعیین جنسیت جنین در مذاهب اسلامی»؛ صادقی مقدم و همکار، ۱۳۹۵: «تحلیل مبانی فقهی‌حقوقی اخلاقی انتخاب جنسیت

می‌رسد. ازاین‌رو در این پـژوهش، بعـد از موضوع‌شناسـی بـه بررسـی نظریـات و دلایـل فقهـای امامیـه و اهل‌سنت می‌پردازیم و راجع به دلایل مخالفان و موافقان، مقارنه‌ای کامل انجام داده تا زمینهٔ درک بهتر ایـن موضوع فراهم شود.

باتوجه‌به مراتب مذکور، در پژوهش حاضر تلاش شده است تا به این پرسش‌ها پاسخ داده شـود: آیـا از نظر فقهای امامیه و اهل‌سنت، تغییر جنسیت جنین انسانی به جنسـیت دلخـواه بـا اسـتفاده از قابلیت‌هـاي دانش مهندسي ژنتيك امری مشروع است؟ آیا جـایز اسـت والـدین بـدون وجـود بیماری‌هـای ژنتیکـی از تکنیک‌های آزمایشگاهی فقط برای گزینش جنسیت جنین استفاده کنند؟ آیا صورت‌بخشی هـویّتی از قبیـل پسر یا دخترشدن جنین مخالفت با مشیت الهی و دخالت در کار خدا است؟

۱. موضوع‌شناسی

۱-۱. مفهوم تعیین جنسیت

واژهٔ تعیین در لغت به‌معانی مختلـف ازجملـه: بازشـناخت، معین‌سـازی، گـزینش، منصـوب‌کـردن و برگماشتن به کار می‌رود (جوهری، ٦/٢١٧١). واژهٔ جنس به‌معنای آنچه که شامل انواع متعـدد از یـک نـوع باشد، آمده است. مثل حیوان که شامل انسان و سایر جانداران می‌شود و جنسیت به‌معنای حالت یا ماهیت جنس، خاصیت جنسی، تجانس، هم‌گرایی و دارابودن تمایلات جنسی است (عمید، ۱۰۵/۱).

تعیین جنسیت به‌معنای شیوه‌ای است که برای کنترل و گزینش جنسیت ژنتیکیِ جنین استفاده می‌شود. در این فرایند، تخمک‌ها را از رحم مادر خارج کرده و با اسپرم همسرش بارور می‌کنند. سـپس از هریـک از جنین‌ها نمونه‌ای گرفته شده و برای ارزیابی ژنتیکی فرستاده می‌شود تا سلامت و جنسیت آن بررسـی شـود. درنهایت، جنین انتخاب‌شدهٔ سالم (پسر یا دختر) به داخل رحم مادر منتقل شده و جنسیت نـوزاد تضـمین می‌شود (Strange, 253).

۲-۱. تکنیک‌های انتخاب جنسیت جنین

روش‌های متفاوتی برای تعیـین جنسـیت جنـین وجـود دارد کـه بـه‌طورکلی بـه دو دسـته تقسـیم‌بندی می‌شوند: دستهٔ اول شیوه‌های طبیعی و سنتی هستند که با تغییر موقعیت محیطی بدن مادر، احتمال مذکر یا مؤنث‌شدن جنین را افزایش می‌دهند و دستهٔ دوم شیوه‌های آزمایشگاهی‌اند که از طریـق پزشـکان در مراکـز درمان ناباروری و ژنتیک انجام می‌گیرند.

جنین با تأکید بر مبانی علمی آن» و پایان‌نامهٔ محمدی طبس، ۱۳۹۳: «بررسی فقهی اخلاقی تعیین جنسیت جنین»، اشاره کرد. تحقیـق حاضـر ضمن استفاده از تحقیقات پیشینیان، حاوی نوآوری‌هایی در زمینهٔ تحلیل آرای مذاهب فقهی به‌منظور نشان‌دادن مشترکات مذاهب با یکدیگر و بررسی آن‌ها به‌صورت تطبیقی و مقارنه‌ای است.

مزیت روش‌های دستهٔ دوم این است که درصدِ ضریب اطمینان ایـن روش‌هـا نزدیـک بـه ۱۰۰درصـد است اما با روش‌های دستهٔ اول شانس داشتن جنین با جنسیت دلخـواه در بهتـرین حالـت فقـط چیـزی در حدود ۸۰درصد است. استفاده از روش تشخیص ژنتیکی قبل از انتقال جنـین بـه رحـم (PGD)، بهتـرین روش مناسب برای این منظور است. در این روش ابتدا با برخی داروها تخمدان زن تحریک می‌شود تا چند تخمک آزاد و سپس لقاح آزمایشگاهی انجام می‌شود. سپس یک سلول از تـودهٔ سـلولی کـه تشـکیل شـده (نطفهٔ هشت‌سلولي) و آمـادهٔ انتقـال بـه رحـم مـادر اسـت، جـدا می‌کننـد. بـا گذاشـتن ایـن سـلول زیـر میکروسکوپ، دختر یا پسربودن جنین مشخص می‌شود. پس از آن می‌تـوان بـا جـداکردن سـلول مـدنظر، جنین دختر یا پسر را به رحم مادر انتقال داد (هارپر و همکاران، ۳).

۳-۱. پیامدهای مثبت و منفی

گزینشِ جنسیت جنین در طول سال‌ها از آرزوهای دست‌نیافتني انسان‌ها به شمار مي‌رفته است. شـاید براي برخي هیچ تفاوتي بین دختر یا پسر وجود نداشته باشد، اما بدون شك براي برخي دیگر مسئلهٔ مهمـي بوده است. مسائل زیادی والدین را به برگزیدن جنس جنین ترغیب کرده است. در گذشته ازآنجاکـه جهـت کارهای فیزیکی احتیاج به مردان بیشتر از زنان بوده است، اگـر خـانواده‌ای دارای فرزنـد پسـر نبـوده، بـرای رسیدن به این مقصود شاید تعداد افراد خانواده به شمار زیادی می‌رسید تا درنهایت یکی از آن‌ها پسر شـود. همچنین بسیاری از خانواده‌ها به‌دلیل این مسئله، فرو می‌پاشیدند و این مشکل خیلـي از خانواده‌هـا را رنـج می‌داد (Noorlande 794). تکنیک‌های جدید در روش‌هاي كمك بـاروري، انتخـاب جنسـیت جنـین را فراهم کرده و این مشکلات را برطرف ساخته است. با این روش آزمایشگاهی به تولـد جنین‌هـای سـالم بـا جنسیت دلخواه بدون پیدایش اختلالات ژنتیکی، اطمینان می‌یابیم. این روش با دو تا سه درصد خطا همراه است. لکن خطراتي نیز براي مادر و جنین ازجمله سقط جنین و خطـر خـون‌ریـزی فـراوان بـه همـراه دارد. تعیین زودرس جنسیت جنین برای والدینی که دارای بیماری‌های ژنتیکی هستند، اجازه می‌دهد تـا مشـاورهٔ ژنتیك صحیح‌تري انجام دهند. اگر یکی از پدر و مادر یـا هـر دوی آن‌هـا بیمـاری خاصـی داشـته باشـند، مي‌تواند اخطاری مبني‌بر وجود بیماري در جنین آن‌ها باشد؛ درنتیجه می‌توانند انتخاب بهتری براي تصمیم خود دربارهٔ آن جنین داشته باشند (محمد جعفري، ۳۲۳). افزون بر این می‌توان از طریق ایـن تکنیک‌هـای تشخیصی و درمانی، میزان هزینه‌های آتی را کاهش داد و آن را به مراقبت و مساعدت به معلولان و بیمـاران خاص تخصیص داد تا زندگی خوشایندی داشته باشند. به‌عنوان مثال می‌توان با انتخـاب درمـانی جنسـیت جنین، از تکوین و تولد جنین‌های مبتلا به ناهنجاری‌های ارثی وابسته به جنس، مثـل همـوفیلی پیشـگیری کرد و مخارجی را که باید بعدها برای معالجهٔ این بیماران پرداخت، در درمان بیماران موجود به کار گرفت.

بااین‌وجود، در بسياري از جوامع، والدين ممكن است جنسى را به ديگري ترجيح دهند و فراهم‌كـردن ايـن امكان مي‌تواند زمينه‌ساز مسائلي چون تبعيض جنسيتي، اصلاح نژاد و تبعـيض عليـه گروه‌هـاي خـاص در جامعه باشد. لذا در اكثر كشورها، تشخيص ژنتيك قبل از جايگزيني به‌منظور انتخاب جنسيت صرفاً بـراي پيشگيري از بيماري‌هاي وابسته به جنس اجازه داده مي‌شود. به اين امـر در اعلاميـهٔ بين‌المللـي اطلاعـات ژنتيك انساني نيز سازمان يونسكو كرده است (لاريجانى، ٦).

۲. مباحث فقهی

تحقیق در جنسیت جنین با مداخلهٔ پزشك و والدين، يكي از موضوعات چالش‌برانگيز جهـان معاصـر بوده، اما دربارهٔ اين مسئله هنوز تحقيق مفصل فقهي صورت نگرفتـه اسـت. هرچنـد در فقـه اسـلامی ايـن مسئله به علت مستحدثه‌بودن چندان تفحص و بررسي نشده و بحث مبسوط فقهی به ميـان نيامـده اسـت، ليكن بيشترين مسئوليت بر عهدهٔ دانش فقه است. افزون بر این، مقررات خاصی در این خصـوص در نظـام حقوقی کشور وجود ندارد و حال آنکه مباحث فقهی، منبع اصـلی تقنـین در ایـن زمینـه بـه شـمار می‌آیـد. بحث‌های فقهی دراین‌باره ضرورت دارد، اما موضوع به‌دلیل نوپدیدبودن تکنیک‌های پزشـکی، چنـدان کـه باید در معرض ضرب قواعد و ضوابط فقهی قرار نگرفته و ضرورتاً نیازمند بحث‌های نظری و تأملات فقهی بیشتر است. توسعهٔ این دانش و نیز گسترش آن در حوزه‌های پزشکی و تخصصی و نیز اقبال عمومی به ایـن امر، در گروِ حل مسئله و تبیین ابعاد آن در حوزه‌های فقهی است.

۲-۱. انتخاب جنسیت جنین در فقه امامیه و اهل‌سنت

در این خصوص نظریات متعددی بیان شده است که در ذیل آن‌ها را بیان خواهیم کرد. ابتدا آرای فقهای موافق و مخالف از امامیه و اهل‌سنت، تبیین و در ادامه به بررسی ادلهٔ آن‌ها پرداخته خواهد شـد. البتـه لازم به ذکر است که تفاوت چندانی دربارهٔ این موضوع بـین فقهـای امامیـه و اهل‌سـنت وجـود نـدارد و دیـدگاه مشهور فقهاي اهل‌سنت در این زمینه با دیدگاه مشهور فقهاي شیعه بسیار نزدیک است.

۲-۱-۱. نظریهٔ جواز

بیشتر فقهای امامیه و اهل‌سنت، تعیین جنسیت جنین را جایز دانسته‌اند (نـک: محسـنی، ۱۱۰؛ شـبیر، ٣٤١/١؛ خامنه‌ای، استفتائات در سایت معظم‌له؛ هاشمی شاهرودی، پایگاه اینترنتی معظم‌له). نویسـندگان این دیدگاه شواهدی از ادلهٔ نقلی و عقلی ارائه کرده‌اند که به شرح زیر است.

۲-۱-۱-۱. مشروعیت درخواست جنس مذکر

یکی از مواردی که سیاق آن در تعیین جنسیت و مشروعیت آن استنادپذیر است، آیاتی اسـت کـه در آن

برخی از پیامبران برای استمرار برنامه‌های نبوت، از خداوند درخواست‌هایی داشته‌اند که متضمن جنسیت خاصی بوده است. ازجمله آن آیات عبارت است از:

۱. «وَإِنِّي خِفْتُ الْمَوَالِيَ مِنْ وَرَائِي وَكَانَتِ امْرَأَتِي عَاقِرًا فَهَبْ لِي مِنْ لَدُنْكَ وَلِيًّا. يَرِثُنِي وَيَرِثُ مِنْ آلِ يَعْقُوبَ» (مریم: ۵ و ۶)؛ و من پس از خویشتن از بستگانم بیمناکم و زنم نازا است، پس از جانب خود ولیّ و جانشینی به من ببخش که از من ارث برد و از خاندان یعقوب نیز ارث برد.

۲. «رَبِّ هَبْ لِي مِنَ الصَّالِحِينَ» (صافات: ۱۰۰)؛ ای پروردگار من! مرا فرزندی از شایستگان بخش.

ازنظر علمای اهل‌سنت، سیاق این آیات بیانگر درخواست جنس مذکر از سوی حضرت زکریا و حضرت ابراهیم(ع) است؛ چراکه آنان خواستار فرزندی بوده که برنامه‌های ایشان را ادامه داده و فرصت‌طلبان را دور کند. پس دعا و درخواست جنس معین جایز است؛ زیرا اگر تقاضای حضرت زکریا و حضرت ابراهیم(ع) نسبت به فرزند مذکر مشروع نبود، نباید پیامبران الهی آن را درخواست می‌کردند. از سوی دیگر، آنچه خواستن آن از خدا جایز است، فعل آن نیز جایز خواهد بود؛ زیرا یکی از شرایط صحت دعا آن است که انسان حرام از خدا طلب نکند (شبیر، ۳٤۱/۱). به‌دیگر سخن، هرآنچه که درخواست آن جایز باشد، انجام آن نیز با ابزارهای مشروع جایز است. درنهایت با درنظرگرفتن این نکات، فقهای اهل‌سنت مشروعیت تعیین جنسیت جنین را از آیات مذکور استنباط کرده‌اند.

۲-۱-۱-۲. عامل تعیین‌کنندهٔ جنسیت

یکی دیگر از ادله‌ای که مشروعیت تعیین جنسیت از آن برداشت شده است، آیاتی است که عامل اصلی جنسیت جنین را اسپرم‌های موجود در مایع منی معرفی کرده است. این آیات عبارت است از:

۱. «أَلَمْ يَكُ نُطْفَةً مِنْ مَنِيٍّ يُمْنَى» (قیامه: ۳۷)؛ آیا او نطفه‌ای از منی که در رحم ریخته می‌شود، نبود.

۲. «وَأَنَّهُ خَلَقَ الزَّوْجَيْنِ الذَّكَرَ وَالْأُنْثَى مِنْ نُطْفَةٍ إِذَا تُمْنَى » (نجم: ۴۵ و ۴۶)؛ و هم او است که دو نوع می‌آفریند نر و ماده. از نطفه‌ای چون فرو ریخته شود.

این آیات نشان می‌دهد که اسپرم مرد به‌عنوان عامل تعیین‌کنندهٔ جنسیت معرفی شده است؛ زیرا مقصود از نطفه در آیات مذکور، مایع جنسی مرد (اسپرم) است (مکارم شیرازی، تفسیر نمونه، ۳۲۰/۲۵؛ بار، ۱۵). ازنظر علمی نیز ثابت شده است که مهم‌ترین معیار اصلی در تشخیص جنسیت جنین، وجود کروموزوم در نطفهٔ مرد است و سلول جنسی زن (تخمک) دخالتی در این امر ندارد. همچنین بنا بر یافته‌های دانش پزشکی، زنان داراي دو کروموزوم و مردان داراي يك کروموزوم و يك کروموزوم هستند. در این میان، اگر تخمکي که حاوي کروموزوم جنسي است با اسپرم حاوي کروموزوم جنسي لقاح یابد، سلول تخم، پسر و اگر تخمك با اسپرم حاوي کروموزوم لقاح یابد؛ سلول تخم، دختر مي‌شود (رجبی، ٤٨٦). بر

این اساس، اگر خدای متعال اراده کند می‌تواند علـل و اسـباب را به‌گونـه‌ای مهیـا کـرده کـه اسـپرم حـاوي کروموزوم، موفق به نفوذ در تخمک زن شده و جنسیت جنین مذکر شـود. طبـق ایـن مبنـا، نفـوذ اسـپرم در تخمک سببی است که خداوند، تأثیرگذار قرار داده و اگر انسان موفق به شناسـایی علـل و اثربخشـی آن‌هـا شود، می‌تواند در جنسیت جنین نقش داشته باشد. در این راستا، فناوری ژنتیک موجب می‌شـود تـا علـل و اسباب موردنیاز برای مذکر یا مؤنث‌شدن جنین فراهم آید (بصیری، ۹۱). در واقع در این تکنیک ما بـه‌دنبال دست‌یافتن به عمل مجاز از باب به‌کارگیری ابزارهای مشروع هستیم و اخذ در اسـباب نیـز مشـروع اسـت، پس هرگاه از راه مشروع و قانونی صورت پذیرد، عملی جایز به شمار می‌آید.

۲-۱-۱-۳. جواز معالجه و پیشگیری از بیماری

تعیین جنسیت به‌عنوان تکنیکی پیشرفته، نه‌تنها می‌تواند امکان انتخاب جنسیت جنـین را فـراهم کنـد، بلکه راهی برای شناخت معایب ژنتیکی و جلوگیری از انتقال برخی بیماری‌ها یا اختلالات ژنتیکی والـدین به جنین است. در واقع آنچه در این تکنیک رخ می‌دهد، تحت این سخن رسول‌الله مندرج است کـه فـردی از او پرسید: «یا رسول‌الله اگر مریض شدیم مداوا کنیم؟» حضرت پاسخ داد: «بندگان خدا! امراض خود را مداوا کنید؛ زیرا خدا مرضی پدید نیاورده جز آنکه دوایی برای آن قرار داده مگر یـک درد کـه پیـری اسـت» (ابن‌حنبل، ٢٧٨/٤).

گفتنی است در حال حاضر افراد زيادي در سراسر دنیا مبتلا به بیماري‌هاي مختلفي هستند کـه امکـان درمان آن‌ها به‌نحو مؤثر وجود ندارد. این بیماري‌ها، هم فرد مبتلا به آن‌ها و هم خانواده‌ها، اقـوام و دوسـتان آن‌ها را دچار زحمت، درد و مشقت بسیار مي‌کند. در این میـان، جنـینِ دارای اخـتلال ژنتیکـی افـزون بـر بیماری‌های جسمی، خانواده را دچار هزینه‌های درمانی سنگین و صدمات روحی و روانی شدید می‌کند که برای هر خانواده‌ای تحمل‌ناپذیر است. بنابراین باید به‌دنبال راهي بود تا این بیماري‌ها و ناراحتي‌های ناشـي از آن‌ها به حداقل برسند. تکنیک‌های انتخاب جنسیت این فرصـت را فـراهم مي‌آورنـد تـا ریشـه‌هاي ایـن بیماري‌ها، شناخته شده و درمان‌هایي براي آن‌ها پیدا شود. در این روش، جنین‌ها از نظر ابتلا به اخـتلالات ژنتیکی آزمایش می‌شوند، سپس جنین‌هایی که عاری از ناهنجاری‌های ژنتیکی باشند، به رحم مادر منتقـل می‌شوند. بدین ترتیب از احتمال سقط‌های پیاپی بـه دلایـل ژنتیکـی نیـز جلـوگیری خواهـد شـد (محمـد جعفري، ۳۲۳). افزون بر این، همیشه فرایند درمان، سخت و دردناک بـوده؛ درحـالی‌کـه براسـاس قاعـدهٔ «الدفع اقوی من الرفع؛ دفع سزاوارتر از رفع است» (سـیوطی، ۳۱۰/۱)، پیشـگیری از بـه‌دنیاآمـدن نـوزادان مبتلا به بیماری‌های ژنتیکی بهتر از درمان است.

بااین‌وجود، این دلیل اخص از مدعا است و تنها سبب مشروعیت بهره‌گیری از تکنیک‌های آزمایشگاهی در مواردی است که پدر و مادر یا اطرافیان نزدیک، ناقل بیماری‌های ژنتیکی باشند. در شرایط عادی، تعیین جنسیت جنین آن هم به‌واسطه علاقهٔ زوجین به جنسیتی خاص امکان‌پذیر نخواهد بود.

۲-۱-۱-٤. اصل حلیت و جواز و فقدان دلیل بر حرمت

تکنولوژی گزینشِ جنسیت جنین، نتیجهٔ سال‌ها تحقیقات و آزمایش‌های گستردهٔ علمی دانشمندان علوم ژنتیکی است که توانسته‌اند در طی سال‌های اخیر به آن دست یابند. اصل این پدیده، صرف‌نظر از پیامدهای منفی و مثبت آن، یا حرام است و منهی‌عنه و مبغوض شارع مقدس یا جایز است و مباح؛ یعنی دَوران امر بین حرام و غیرواجب است. صدور هریک از این دو حکم به‌ویژه حرمت آن، محتاج به اقامهٔ بینه و ارائهٔ ادله است. راجع به اباحه چندان نیازی به طرح ادله نیست؛ چون اگر حرام‌بودن آن ثابت نشود، مطابق با موازین اصولی حلال‌بودن آن ثابت می‌شود (آخوند خراسانی، ۳۳۸؛ سیوطی، ٦٠/١). پس بر اساس اصل حلیت و باتوجه‌به نبودن دلیل معتبری که بتواند تعیین جنسیت جنین را از این اصل خارج سازد، می‌توانیم حکم به حلیت بهره‌گیری از این تکنیک به‌صورت مطلق کنیم. همچنین بر اساس آیاتی از قرآن، مانند: «سَخَّرَ لَکُمْ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا» (جاثیه: ١٣) و «خَلَقَ لَکُمْ مَا فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا» (بقره: ٢٩)، خدای سبحان آنچه را در آسمان و زمین است با رعایت اصل مصلحت در جهت تحقق نظام احسن، به‌گونه‌ای خلق کرده که انسان بتواند از آن‌ها بهره ببرد. لازمهٔ بهره‌برداری از این تسخیر امکان تصرف است و لازمهٔ تصرف، حلیت و اباحه است.

۲-۱-۱-٥. تنظیم خانواده و پیشگیری از حاملگی‌های مکرر

موافقان انتخاب جنس جنین معتقدند یکی از مزایایی که گزینش جنسیت جنین دارد، تنظیم خانواده و پیشگیری از حاملگی‌های مکرر است. گاهی خانواده‌هایی به‌علت نداشتن دختر یا پسر دچار معضلات زیادی شده‌اند یا خانواده‌هایی که به انگیزهٔ داشتن یکی از دو جنس، حاملگی‌های پیاپی را تجربه کرده‌اند ولی سرانجامی نداشته است و نه‌تنها سلامتی مادر را به خطر انداخته، بلکه مخارج هنگفتی را برای خانواده به‌دنبال داشته است. در این موارد که پدر و مادر به‌دلیل علاقه به داشتن دختر یا پسر، بارها صاحب فرزند می‌شوند ولي به‌مقصود خود نمی‌رسند، بهره‌گیری از این تکنولوژی مي‌تواند در جلوگیری از حاملگی‌های مکرر و پرخطر مؤثر باشد (میمان، ۳۹؛ محمد جعفري، ٣٢٤).

۲-۱-۲. نظریهٔ عدم جواز

دیدگاه دوم در میان فقهاي اهل‌سنت، حکم به عدم جواز است (ابوالبصل، ۷۲۱/۲) که بررسی خواهد شد. لازم به ذکر است در میان فقهای شیعه، هیچ فقیهی قائل به حرمت بهره‌گیری از تکنیک‌های

آزمایشگاهی برای گزینش جنسیت جنین نشده است.

۲-۱-۲-۱. ملازمۀ تعیین جنسیت با مشارکت در علم الهی

بر اساس آیات قرآن، علم و آگاهی به پنج چیز منحصر به حق‌تعالی است. آیات مورد نظر، به امور پنج‌گانۀ غیبی همچون زمان قیامت، علم به خصوصیات جنین، زمان نزول باران، علم به چیزهایی که برای انسان حاصل می‌شود و زمان مرگ انسان‌ها اشاره دارد و تصریح کرده است که جز خدا کسی از آن‌ها خبر ندارد. امام صادق(ع) نیز فرمود: «این پنج چیز، چیزهایی است که هیچ فرشتۀ مقرّبی و پیامبر مرسلی را بدان آگاهی نیست و این‌ها از صفات مختص خدای متعال است» (قمی، ۱٦٧/۲). این آیات عبارت است از:

۱. «إِنَّ اللَّهَ عِنْدَهُ عِلْمُ السَّاعَةِ وَيُنَزِّلُ الْغَيْثَ وَيَعْلَمُ مَا فِي الْأَرْحَامِ وَمَا تَدْرِي نَفْسٌ مَاذَا تَكْسِبُ غَدًا وَمَا تَدْرِي نَفْسٌ بِأَيِّ أَرْضٍ تَمُوتُ إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ خَبِيرٌ» (لقمان: ۳۴)؛ در حقیقت خدا است که علم به قیامت نزد او است و باران را فرو می‌فرستد و آنچه را که در رحم‌ها است می‌داند و کسی نمی‌داند فردا چه به دست می‌آورد و کسی نمی‌داند در کدامین سرزمین می‌میرد؛ در حقیقت خدا است که دانای آگاه است.

۲. «اللَّهُ يَعْلَمُ مَا تَحْمِلُ كُلُّ أُنْثَى وَمَا تَغِيضُ الْأَرْحَامُ وَمَا تَزْدَادُ» (رعد: ۸)؛ تنها خدا می‌داند آنچه را که هر ماده‌ای در رحم بار می‌گیرد و نیز آنچه را که رحم‌ها می‌کاهند و آنچه را می‌افزایند.

بر اساس این آیات، فقط خدای سبحان از جنسیت جنین آگاهی دارد؛ یعنی دیگران نمی‌توانند از آن مطلع باشند، درحالی‌که امروزه از طریق روش‌هاي آزمایشگاهي به ماهیت جنین پی می‌برند. به دیگر سخن، در حال حاضر اطلاع از جنسیت جنین امری عادی و طبیعی است و پزشکان با آزمایش در همان اوایل شکل‌گیری جنین به جنسیت جنین پی می‌برند. حتی امکان انتخاب نوع جنین نیز وجود دارد و گام‌های مؤثری در این زمینه برداشته شده است. پس بین تعیین جنسیت جنین که مستلزم آگاهی از جنسیت جنین نیز می‌باشد، با آیاتی که بیانگر علم خداوند به جنسیت جنین است، تعارض و تنافی وجود دارد (صابونی، ۲۷۲/۲؛ شبیر، ۳٤۱/۱). به‌عبارتی دیگر با فراهم‌شدن تعیین جنسیت جنین، هرکس مي‌تواند در این امور غیبی شریک خدای متعال شده و این موضوع مي‌تواند شبهۀ مشارکت در علم الهی را براي مردم عادی فراهم کرده و افرادی همین تکنولوژی را سبب تضعیف عقاید دینی مردم قرار دهند. طبق این نگرش و برای صیانت از ایمان مردم و به‌استناد قاعدۀ اصولی سدّ ذرایع،[۲] باید هرنوع فناوری را که امکان تشخیص و تغییر جنسیت جنین را مهیا می‌کند، حرام شمرد (ایاد احمد، ۱۲۷). یکي از دلایل مخالفان تعیین جنسیت جنین در میان اهل‌سنت، همین مسئله است و آنان به‌دلیل تعارض امکان تعیین نوع جنس جنین با آیات

۲. سد ذرایع، جمع ذریعه به‌معنای بستن و جلوگیری‌کردن از هر عملی است که موجب رسیدن به حرام شود.

فوق، آن را حرام شمرده‌اند (اسلامی، ۲٤۷).

نقد و بررسی

این استدلال مخدوش است؛ زیرا اولاً، خدای متعال قبل از امتزاج اسپرم با تخمک از جنسیت جنین باخبر است، درحالی‌که علم انسان به ماهیت جنین بعد از انجام لقاح صورت می‌گیرد؛ ثانیاً، برخی از علوم در انحصار خدای متعال است و هیچ‌کس از آن آگاهی ندارد مانند قیامت، بهشت، جهنم و...؛ اما برخی دیگر از علوم تحت‌اختیار خدای متعال است و هیچ‌کس آن را نمی‌داند مگر این‌که خدای متعال به وی تعلیم داده باشد: مانند شفای بیماران و... و برخی دیگر از علوم در انحصار خدای متعال نیست؛ به این معنا که خدای متعال این علوم را می‌داند، نه اینکه فرد دیگری نتواند از آن مطلع باشد: مانند علم به جنسیت جنین، آگاهی از زمان باران‌آمدن و... (مکارم شیرازی، تفسیر نمونه، ۹۸/۱۷)؛ ثالثاً، باتوجه‌به اینکه واژهٔ «ما» در آیهٔ «وَيَعْلَمُ مَا فِي الْأَرْحَامِ» موصوله است و نشان از جامعیت و شمول دارد، علم خدای متعال از درون رحم محدود به جنسیت نمی‌شود، بلکه جنین دارای خصایص دیگری است که فقط خدای متعال می‌تواند به آن دست یابد: مانند نیک‌بخت یا بدبخت‌شدن طفل، مردن یا زنده‌ماندن طفل، قوی یا ضعیف بودن طفل، استعدادها، ذوق‌ها و... (طباطبایی، ٥۲؛ بخاری، ٤۳٦؛ قرضاوی، ٦١٠/١)؛ رابعاً، عمل جایز را به‌سبب آنکه ممکن است منجر به مفسده‌ای شود، نمی‌توان حرام شمرد؛ زیرا این احتمال دوسویه است و چه‌بسا زندگی مردم بر اثر عمل کامل به اصل سدّ ذرایع مختل شود. پس پی‌بردن انسان به جنسیت جنین، هیچ آسیبی به اختصاص‌داشتن آگاهی خدای متعال به جنین در همهٔ ابعاد و ویژگی‌ها نمی‌زند.

۲-۱-۲-۲. مخالفت تعیین جنسیت با مشیت الهی

ازنظر برخی از متفکران اهل‌سنت، انسان باید تسلیم قوانین هستی باشد و خود را تابع خدای متعال بداند، حال آنکه با بهره‌گیری از تکنیک‌های تعیین جنسیت جنین، قوانین خدا را به چالش کشیده است. سنت خدا و آفرینش بر اساس تولیدِمثل طبیعی است، اما بشر با طرح ایدهٔ انتخاب جنسیت فرزند عملاً در کار خدا دخالت کرده و ارادهٔ او را در خلقت نقض کرده است (خلف، ۱۳۷). طبق این مبنا، اگر مشیت خدا بر این امر تعلق گرفته است که انسان‌ها از طریق تولیدِمثل جنسی متولد شوند، تلاش برای یافتن راهی دیگر حرکتی برخلاف مشیت‌الهی است. این دسته از مخالفان تعیین جنسیت بر این باورند که آیهٔ زیر گویای مشیت خدا است و بر همین اساس، بهره‌گیری از این تکنیک تجاوز به مشیت خدا و افساد در زمین به شمار می‌آید (اسلامی، ۲۲۰).

- «لِلَّهِ مُلْكُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ يَخْلُقُ مَا يَشَاءُ يَهَبُ لِمَنْ يَشَاءُ إِنَاثًا وَيَهَبُ لِمَنْ يَشَاءُ الذُّكُورَ» (شوری: ۴۹)؛ فرمانروایی مطلق آسمان‌ها و زمین از آن خدا است، هرچه بخواهد می‌آفریند. به هرکس بخواهد

فرزند دختر و به هرکس بخواهد فرزند پسر می‌دهد (۴۹) «أَوْ يُزَوِّجُهُمْ ذُكْرَانًا وَإِنَاثًا وَيَجْعَلُ مَنْ يَشَاءُ عَقِيمًا» (۵۰)؛ یا آن‌ها را پسران و دخترانی توأم با یکدیگر می‌گرداند و هر که را بخواهد عقیم می‌سازد.

بر اساس این آیه، صورت‌بخشي هويّتي از قبیل پسر یا دخترشـدن جنـین در اختیـار خـدا اسـت؛ زیـرا مصالح و مفاسد را فقط او مي‌داند و براساس آن به برخی پسر و دختر و به برخي تنها پسر یا دختر مي‌دهد و به برخی اصلاً فرزند نمي‌دهد. ازاین‌رو هرگونه تلاش برای تولد فرزند با جنسیت دلخواه والدین، مخالف با مشیت‌الهی است (ایاد احمد، ۱۲۸). با این نگرش، اگر بتوانیم جنسیت جنین را تعیین کنـیم، عمـلاً نشـان داده‌ایم که ارادۀ حق تعالی مغلوب ارادۀ بشر شده است؛ حال آنکه «والله غالب علی امـره». از ایـن تفسـیر گاهی به‌عنوان نقض ارادۀ الهی، مغلوبیت حق تعالی و زیر پانهادن قوانین او نام برده شده است.

نقد و بررسی

این استدلال کاملاً سخیف است؛ زیرا استفاده از تکنیک‌های انتخاب جنسیت، انسان را هم‌ردیف خدا قرار نمی‌دهد و به‌معنای ایجاد قانونی جدید در آفرینش نیست، بلکه تنها شناسایی برخی از اسرار خلقـت و حرکت در قلمروِ قوانین الهی به شمار می رود (مجمع الفقه الإسلامي الـدولی، ٦٩). بـه‌طورکلی، عوامـل طبیعی مثل غذا یا عوامل پزشکی مثل دارو در تعیین جنسیت نقش دارند؛ زیـرا این‌هـا اسـبابی هسـتند کـه خداوند مؤثر قرار داده است و این به‌معنای نفی قدرت خدا نیست (بصیری، ۹۱). با این نگرش، پی‌بردن به قوانین طبیعت نه‌تنها مخالفت با مشیت‌الهی نیست، بلکه به حکم «وَسَخَّرَ لَكُمْ مَا فِي السَّـمَاوَاتِ وَمَـا فِـي الْأَرْضِ جَمِيعًا» (جاثیه: ۱۳)، کاملاً طبیعي و مطابق اراده و خواست خـدا اسـت. تولـد چنـین نـوزادی، از سنت خدای متعال در خلقت و تکوین بیرون نیست؛ زیرا کسانی که این شیوه را کشف کردند با بـه‌کارگیری قواعدی که خدای متعال برای تناسل قرار داده است، سرّ خداوند را در تولیدِمثل شناختند.

۲-۱-۲-۳. ملازمۀ تعیین جنسیت با تغییر خلقت الهی

برخی از صاحب‌نظران، مخالف با تعیین جنسیت برای حکم به حرمت به آیۀ۱۱۹ سورۀ نسـاء تمسـک کرده‌اند. به نظر ایشان، تعیین جنسیتِ جنین از مصادیق واضح تغییر خلقت الهـی و از بـارزترین مصـادیق ضلالت و گمراهی است که در این آیه از عواقب سوءمتابعت از شیطان لعین شمرده شده است، پس کسـی که اقدام به چنین عملی کند، خودش لعین خواهد شد (وذینـانی، ۱٦٨٢/٢). در ایـن آیـه خداونـد از قـول شیطان چنین نقل کرده است:

وَ لَأُضِلَّنَّهُم وَ لَأُمَنِّيَنَّهُم وَ لآمُرَنَّهُم فَلَيُبَتِّكُنَّ آذَانَ الأَنْعَامِ وَ لآمُرَنَّهُم فَلَيُغَيِّرُنَّ خَلْقَ اللَّهِ وَ مَن يَتَّخِذِ الشَّيطَانَ وَلِيًّا مِن دُونِ اللَّهِ فَقَد خَسِرَ خُسرَانًا مُبِينًا (نساء: ۱۱۹)؛ و آنان را سخت گمـراه و دچـار آرزوهـای دور و دراز

خواهم کرد و وادارشان می‌کنم تا گوش‌های دام‌ها را شکاف دهند و وادارشان می‌کنم تا آفریدهٔ خدا را دگرگون سازند و هرکس به‌جای خدا شیطان را دوست گیرد، قطعاً دستخوش زیان آشکاری شده است.

بر اساس این آیه، تعیین جنسیت جنینِ انسانی تغییر خلق‌الله است و این کار حرام و نامشروع است؛ زیرا تغییر در آفرینش به امر شیطان است و عمل به آن نشانهٔ متابعت از او به شمار می‌رود. در خصوص معنای تغییر خلقت الهی، دیدگاه‌های متفاوتی مطرح شده است: برخی آن را مطلق و دربرگیرندهٔ هرنوع دگرگونی در هر مخلوقی از مخلوقات دانسته‌اند؛ برخی نیز آن را به جانوران اختصاص داده و سوراخ‌کردن گوش و یا خصی‌کردن حیوانات را مصداق آن دانسته‌اند؛ عده‌ای دیگر نیز موضوع آیه را تنها انسان دانسته و آیه را به اخته‌کردن انسان‌ها تفسیر کرده‌اند و برخی نیز دست‌کاری‌های زیبایی در انسان‌ها را مصداق آن برشمرده‌اند (مدرسی، ۱۷۵/۲). در این میان، دکتر وهبه زحیلی، رئیس گروه فقه مذاهب اسلامی دانشگاه دمشق، هرچند مفاد آیه را تنها شامل انسان‌ها دانسته ولی در دامنهٔ انسان‌ها، تغییر ممنوع را توسعه داده و جایزنبودن هرگونه دگرگونی فیزیکی را از آیهٔ شریفه استنباط کرده است (زحیلی، ۲۷۷/۵).

نقد و بررسی

بنا به عقیدهٔ علمای شیعه و اهل‌سنت، آیهٔ مذکور ازنظر بیشتر مفسِّران ناظر به حفظ دین و توحید و دوری از تغییر دین خدا است نه تغییرات مادی و جسمانی (اشقر، ۲۳). شاهد بر این مطلب روایتی است که از امام باقر و امام صادق(ع) در معنای تغییر در این آیه نقل شده که در آن آمده است: «تغییر در این آیه به‌معنای ایجاد دگرگونی در دین خداوند است» (طوسی، ۳۳٤/۳). ازاین‌رو، باوجود مخالفت‌هایی که در تفسیر آیهٔ مزبور صورت پذیرفته، بعید است فقیهی به خود اجازه دهد با استناد به این آیه، حکم به حرمت تعیین جنسیت را صادر کند. افزون بر این، تغییر خلق پس از اصل خلق محقق می شود، ولی در اینجا خلقی صورت نگرفته است تا تغییری در آن داده شود و دیگر اینکه، با فرض اینکه تعیین جنسیت جنین، تغییر در مخلوقات الهی باشد، آیا هر نوع تغییر مادی نادرست است؟ مگر برخی از فقها، جداسازی انگشت زائد، جداکردن دوقلوهای به‌هم‌چسبیده یا جراحی‌های پلاستیک را مجاز ندانسته‌اند؟ (مکارم شیرازی، کتاب النکاح، ۱۳۳/۲). پس می‌توان این تغییر را نیز که نیازهای عاطفی والدین را برآورده می‌کند، مجاز شمرد.

۲-۱-۲-٤. احتمال شکست و ناکامی و نقض احترام جنین

یکی دیگر از دلایل مخالفت با انتخاب جنسیت جنین آن است که به‌کارگیری این تکنیکِ نیازموده که هنوز در آغاز راه خود قرار دارد، ممکن است مضرات و مخاطراتی برای مادر و جنین در بر داشته باشد (عبدالرحمن الیابس، ۱۷٦/۱). توجه به پیچیدگی روند و فرایند این مسئله و حساسیت جایگاه انسان و

کرامت او، از چنان اهمیتی برخوردار است که ما را از به‌کارگیری این تکنیک باز می‌دارد. این دلیل هنگامی استوارتر و قوی‌تر می‌شود که در نظر داشته باشیم که در این روش از یك زوج در محیط آزمایشگاه چه بسا ده‌ها جنین به وجود مي‌آيد که از میان آن، جنيني که جنسيت دلخواه والدين را دارد در رحم کاشته مي‌شود و بقیه از بین خواهد رفت؛ حال آنکه موجود انسانی از همان لحظه‌ای که ایجاد شده، باید محترم دانسته شود و همهٔ حقوق انسانی‌اش ازجمله حق حیاتش رعایت شود. از این منظر، جنین، دارای کرامت انسانی است حتی هنگامی که تنها یک سلول داشته باشد (روحانی، ۱۰).

نقد و بررسی

این دلیل بیشتر منعکس‌کننده نگرانی‌های خاصی است که ریشه در برخی پندارهای نادرست دارد؛ زیرا ناایمنی و ناکارآمدی این تکنولوژی موقتی است نه دائمی. پس این دلیل به فرض قبول، تنها دلیلی موقت بر ضد این تکنیک به شمار می‌آید. علاوه براینکه، اگر بخواهیم از این دلیل منع دائم گزینش جنسیت جنین را برداشت کنیم، عملاً راه دیگر پیشرفت‌های علمی را که موضوع آن جنین است، خواهیم بست. با این نگرش، تنها اقداماتی جایز خواهد بود که هیچ‌گونه تردید و خطری در پی نداشته باشد و چنین رویکردی ما را از هرگونه پیشرفتی باز می‌دارد. در هر پیشرفت علمی درصد اندکی مخاطره وجود دارد. کافی است که با درنظرگرفتن وضعیت استاندارد بتوانیم این مخاطرات را کاهش دهیم. دیگر اینکه، جنین‌های کشت‌شده در محیط آزمایشگاه فاقد شأن و منزلت انسانی است، زیرا ازبین‌بردن جنین وقتی حرام است که در رحم باشد، ولی در خارج رحم دلیلی بر حرمتش نیست (خویی، ۳۱۹/۲؛ غزالی، ۵۱/۲).

۲-۱-۲-۵. مخالفت با قانونمندی طبیعت

مخالفان تعیین جنسیتِ جنین بر این عقیده‌اند که نه‌تنها فرد باید دارای والدین باشد و در نظام زوجیت متولد شود، بلکه باید این ولادت نیز از طریق مقاربت جنسی و بدون دخالت شخص ثالث حاصل شده باشد. تنها در بین زن و شوهر و براساس محبت و دوستی میان آنان است که زمینه‌ای مهیا می‌شود تا خدای متعال فرزندی به آنان هدیه کند. در این میان، زن و شوهر تنها باید اقداماتی را انجام دهند و امیدوار بمانند تا بچه‌دار شوند. در واقع پدیدآمدن جنین انسانی همواره هدیه و عطیه‌ای الهی است، اما تکنیک‌های باروری مصنوعی این نشانهٔ زندهٔ خدا را دست‌کاری کرده و آن را به چیزی بی‌ارزش تبدیل می‌کند. این کار پیامدهای بسیار بدی به‌دنبال دارد، ازجمله آنکه به انسان این قدرت را می‌دهد که بر دیگران تسلط پیدا کند و به بهسازی نژادی روی آورد. نقش والدین در این میان، تنها نقش مهیاکردن شرایط است و آن‌ها نباید هیچ‌گونه تلاش عالمانه و عامدانه‌ای در این راه انجام دهند. به دیگر سخن، والدین نباید عملی را انجام دهند که به آن‌ها نقش تکوین‌گری دهد؛ حال آنکه تکنیک‌های تعیین جنسیتِ جنین، ناقض این شرایط

است. علاوه بر اینکه، حق مسلم هر نوزاد آن است که از طریق تولیدمثل طبیعی ایجاد، در رحم مادر رشد، از راه ازدواج تولید و در دستگاه زوجیت زاده شود. بر اساس این رویکرد، هرگونه دخالت در امر تولیدمثل، خطا و ناروا است و مانعی در برابر حرمت زوجیت و هدیه‌بودن فرزند تلقی می‌شود. در حقیقت والدینی که می‌خواهند جنسیت جنین را تعیین کنند، با این کار هویت مدنظر خود را بر جنین تحمیل می کنند که این منافی با این حق مسلم هر شخص است که هویت خاص خود را داشته باشد. گاه از روش تعیین جنسیت براي تغيير خصوصيات فيزيكي و ويژگي‌هايي مانند قد، رنگ چشم، رنگ مو و... نیز استفاده می‌شود. بسیار آشکار است که دست‌بردن در ژن‌های جنین براي زيبايي و تغييرات غيرضروري، این فرصت را برای برخی فراهم می‌آورد تا دست به انواع سوءاستفاده‌ها بزنند یا بر روی جنین‌های انسانی، آزمایش‌های مختلف و غیرانسانی انجام دهند و راه را به‌سوی بهسازی نژادی بگشایند (میمان، ٣٦).

نقد و بررسی

این همه تقدیس طبیعت با تأکید بر قانون طبیعی در تفکر اسلامی جایگاهی ندارد. این‌گونه نیست که خدای متعال طبیعت را به اوج کمال خود رسانده، آن را رها کرده باشد و انسان ناچار باشد که از آن پیروی کند. بنابراین از اینکه چیزی در طبیعت چنین است، نباید نتیجه گرفت که پس باید همچنان به حالت سابق خود باقی بماند. در واقع این نحو استدلال، نوعی مغالطهٔ طبیعت‌گرایانه و پرش از مسئلهٔ «هست» به «باید» است که دربارهٔ آن سخن بسیار است. بر اساس این استدلال هرگونه اقدام و دست‌کاری در طبیعت نادرست است که این مطلوب کسی نیست (محمدی، ٢٧٦). علاوه بر اینکه، برخی از علما دست‌کاری ژنتیکی را جایز شمرده‌اند؛ چنانچه دکتر محمد رأفت عثمان، رئیس دانشکدهٔ شریعت و حقوق در دانشگاه الازهر مصر، دست‌کاری ژنتیکی و گذاشتن ژن سالم به‌جای ژن معیوب و برداشتن ژن عامل کوتاه قدی و درمان آن را از طریق افزودن ژن قدبلندی جایز می‌داند. وی حتی این دست‌کاری‌ها را نه‌تنها دربارهٔ درمان بیماری‌ها، بلکه برای تغییردادن رنگ چشم، رخساره و مو جایز می‌شمارد و بر این نظر است که این قبیل کارها اگر باعث ویرانی خزانهٔ ژنی نشود، اشکالی ندارد (اسلامی، ٢٤٧).

٢-١-٢-٦. رواج تبعیض جنسیتی در جامعه

مخالفان تعیین جنسیت، آن را مقدمهٔ ایجاد نوعي تبعيض جنسيتی در جامعه، به‌هم‌ریختن تناسب جمعيتي و مختل‌کردن روند عادي توليدِمثل مي‌دانند. بر اساس این رویکرد، اگر این تکنولوژی در اختیار همگان قرار گیرد، تناسب دو جنس عالم طبیعت به هم می‌خورد (خلف، ١٣٧). نظام طبیعت به‌گونه‌ای است که علی‌رغم خواست این و آن، کار خود را می‌کند و نتیجهٔ آن برقرای تعادل و تناسب میان زن و مرد است، اما تعیین جنسیت سبب به‌هم‌خوردن این تناسب و درنتیجه ایجاد نتایج نامطلوب می‌شود. در این

میان، اغلب خانواده‌ها خواستار نوازد پسرند و اگر بتوانند به این خواستهٔ خود برسند، توازن جمعیتی در آینده مختل خواهد شد.

نقد و بررسی

به‌هم‌خوردن توازن جنسیتی صرفاً احتمالی است که راجع به آن سلباً یا ایجاباً نمی‌توان سخن گفت. احتمال دارد بهره‌گیری از تکنیک انتخاب جنسیتِ جنین منجر به تبعیض جنسیت نشود و در موارد وجود احتمال و تردید، اتّکای بر آن دلیل مشکل است؛ زیرا بر اساس قاعدهٔ «اذا جاء الاحتمال بطل الاستدلال»؛ اگر احتمال به جايي وارد شود، استدلال فايده‌اي ندارد. علاوه بر اینکه، برای جلوگیری از مشکل اختلال در توازن جمعیت می‌توان از نظارت قانون و صلاحدید پزشکان متخصص استفاده کرد تا معلوم شود خانواده‌ها، دليل منطقي و متقاعدکننده‌اي براي انتخاب جنسيت جنين داشته باشند (میمان، ٣٩).

به نظر پروفسور جولیان ساوولسکو، استاد اخلاق عملی دانشگاه آکسفورد، پدر و مادری که جنس خاصي را انتخاب می‌کنند، الزاماً بر این باور نیستند که جنسيتي بر جنسيت ديگر رجحان دارد، بلکه گزيش آن‌ها فقط به‌دلیل تفاوت بین دو جنس است. دلسردی آن‌ها در عدم‌توفیق براي وصول به مقصود خود که همان داشتن فرزندي با جنسیت دلخواه است، بعدها روي كودك به دنيا آمده، تأثیر ناخوشایندی دارد و كودك نیز با درک این موضوع دچار مشکلات روحي و رواني خاصي مي‌شود. در واقع، انتخاب جنسيتي كه غرض از آن داشتن فرزندي با ویژگی‌های اجتماعي خاص باشد، تعادل و تناسب جنسي خانواده را در پی خواهد داشت. از طرف دیگر، در صورت فراهم‌نشدن خواست والدین، ممکن است آن‌ها سراغ ناباروري و عدم‌تولد فرزندی دیگر بروند که در این صورت حق آزادي باروري آن‌ها نقض خواهد شد (نوری‌زاده، ١١٦).

٢-١-٣. نظريهٔ جواز محدود

گروهی دیگر از فقهاي اماميه و اهل‌سنت در خصوص مشروعیت انتخاب جنسیت جنین، قائل به جواز محدود شده‌اند (مدكور، ٢٦٦؛ مکارم شیرازی، پایگاه اینترنتی معظم له). قانونگذار جزایری نیز در مادهٔ٤٥ مکرر قانون خانواده، جواز انتخاب جنسیت جنین را مقيد به ضرورت و اضطرار شديد كرده است (بلحاج العربی، ٢٨٠). این نگرش بر پایهٔ قواعد فقهی همچون لاضرر، نفی عسروحرج، تزاحم و اهم‌ومهم، به‌منظور پيشگيری از انتقال ناهنجاري‌هاي ژنتيكي يا اختلالات كروموزمی به جنين که سبب ضرر به مادر يا تولد جنین‌های ناقص‌الخلقه می‌شود، رأی به جواز می‌دهد. ضرورت و اضطرار نیز در این مسئله اقتضا می‌کند در مواردی که هیچ راهی برای ممانعت از بروز بیماري‌هاي ژنتیکی جز استفاده از این نوع تکنیک وجود ندارد، به جواز این تحقیقات حکم دهیم. طبق این مبنا، زمانی که به‌سبب بیماری‌های صعب‌العلاج

و لاعلاج، خطر رنج و درد برای مادر یا جنین وجود داشته باشد، بهره‌گیری از این تکنیک توجیه‌پذیر است؛ زیرا خداوند هرگونه الزامی را که سبب شود مکلفان از انجام آن به رنج و مشقت بیفتند، از دایرهٔ احکام خود برداشته است. در واقع دلیل اضطرار و حرج بر ادلهٔ احکام اولیه، به‌نحو تضییق حکومت دارد و احکام مذکور در عناوین اولیه را مرتفع می‌سازد. درنهایت، طبق قواعد فقهی مطرح‌شده، می‌توان انتخاب جنسیت را جهت جلوگیری از بیماری به مادر یا انتقال ژن‌های معیوب به جنین جایز دانست.

۲-۲. نظریهٔ مختار

به نظر می‌رسد ازآنجاکه جواز مطلق استفاده از تکنیک‌های انتخاب جنسیت به پیامدهای ناخوشایندی می‌انجامد، دیدگاه جوازِ محدود پذیرفتنی است. تعیین جنسیت جنین به‌عنوان یک روش نوین آزمایشگاهی، عوارض تحریک هورمونی تخمدان، بیهوشي، مصرف دارو، زایمان زودرس، حاملگی‌های چندقلویی، خطر ابتلا به سرطان و... دارد که بدون دلیل نمي‌توان براي همهٔ افراد انجام داد. در این روش هم مادر و هم جنین ممکن است مضراتی را متحمل شوند. هورمون‌تراپي انجام‌شده روي مادر براي تعیین جنسیت جنین، مي‌تواند خطر ابتلا به سرطان سینه، سرطان تخمدان و سرطان رحم را در وي افزایش دهد (هارپر و همکاران، ۲۵۸). علائم برخی بیماری‌های این تکنیک تنها زمانی آشکار می‌شود که فرد به میان سالی رسیده باشد. عقل در این موارد حکم می‌کند انسان آنچه را سبب نگرانی‌اش می‌شود رها کند و به چیزی دور از نگرانی چنگ زند یا از روش مطمئن و بی‌خطر دست برندارد و به‌سمت روشی نرود که نسبت به عواقب آن علم و اطلاعی ندارد؛ زیرا دفع ضرر مظنون و محتمل واجب است. براین‌اساس، انسان حق تغییر روندهای طبیعی را که سالم و به صلاح او است، ندارد؛ چون نمی‌داند تغییرات او را به کدام سمت می‌برد. در این صورت انسانِ عاقل توانایی‌اش را به ضرر خود یا همنوعش به کار نمی‌گیرد. در روایات نیز این حکمِ عقلی تأیید شده است: «دع ما یریبک الی ما لا یریبک؛ آنچه تو را نگران می‌کند به سود چیزی که نگرانی ندارد، رها کن» (ترمذی، ٦٦٨/٤)، «اترکوا ما لا بأس به حذراً ممّا به البأس؛ چیزی را که مانعی ندارد به حال خود رها کنید، به‌خاطر پرهیز از چیزی که مانع دارد» (نوري، ٢٦٧/١١).

لازم به ذکر است در تکنیک‌های تعیین جنسیت، جنین‌های بارورشدهٔ اضافی که قابلیت تبدیل‌شدن به يك انسان را دارند، در رحم کاشته نمی‌شوند و درنهایت از بین می‌روند که این امر مغایر با حفظ حیات جنین و حرمت اتلاف آن است (مجمع الفقه الإسلامي الدولي، قرار بشأن البییضات الملقحه، ۱۷۹۱/۳؛ جناتی، ۲۳۸/۲). در این موارد، با تنقیح مناط و الغای خصوصیت از رحم می‌توان گفت: اسپرم بعد از لقاح با تخمک در لولهٔ آزمایشگاه، دارای همان قابلیتی است که اسپرم بعد از استقرار در رحم دارد؛ ازاین رو، ازبین‌بردن نطفهٔ مستقرشده در لوله‌های آزمایشگاهی جایز نیست. بسیار آشکار است که معیار در

استعداد به‌سوی تکامل، فعلیت نیست، بلکه ملاک قوهٔ قریب به فعل است؛ یعنی استعدادی که با طی مراحلی در یک دورهٔ محدود زمانی تبدیل به فعلیت خواهد شد. ازاین‌رو اگر اسپرم پس از لقاح با تخمک چه در رحم یا خارج از آن استقرار یابد، استعداد و قابلیت انسان‌شدن را پیدا می‌کند و از این جهت محترم است. با این نگرش، لحظهٔ لقاح تخمک با اسپرم و سپس استقرار آن هرچند خارج از رحم، لحظهٔ شروع حیات انسانی و ترتّب آثار و احکام خاص جنین است؛ لذا در دیدگاه‌های فقهی، حرمتی برای نابودسازی نطفهٔ ترکیب‌نشده مشاهده نمی‌شود و فقها به جواز عزل (بیرون‌ریختن منی) فتوا داده‌اند. بی‌گمان اگر هر اسپرم و تخمکی را بخواهیم شخص و دارای احترام انسانی بدانیم، پس روش‌های جلوگیری از بارداری به‌طورکلی روش‌هایی نادرست خواهد بود، درحالی‌که اسپرم و تخمک در مراحل اولیهٔ فرایند رشد، به‌طور قطع حیات انسانی نداشته و صرفاً دارای حیات نباتی است (گفتگو با اندیشه‌وران حوزه، ٢٤). طبق این مبنا، بهره‌گیری از تکنیک‌های آزمایشگاهی برای گزینش جنسیت جنین جایز نخواهد بود؛ زیرا منجر به تولید جنین‌های اضافی شده که طی این روند، تخریب و محکوم به فنا می‌شوند. با نظر به قاعدهٔ فقهی تزاحم و تقدیم امر مهم‌تر (حفظ سلامتی مادر و جلوگیری از تولد جنین‌های معیوب) بر امر مهم (حرمت ازبین‌بردن جنین‌های اضافی) و با استناد به اضطرار، نفی حرج و نفی ضرر، انتخاب جنسیت جنین تنها براي پیشگیري از انتقال بیماريهاي ژنتیکی یا درمان بیماری‌ها جایز است. با این نگرش، گزینش جنسیت جنین زیر چتر اهمّ و مهم می‌رود و طبق قاعدهٔ تزاحم، حکم مهم یعنی حرمت اتلاف جنین از تنجّز و فعلیت ساقط می‌شود.

نتیجه

با امعان‌نظر و پس از بحث و بررسی پیرامون مشروعیت انتخاب جنسیت جنین، نتایج زیر حاصل شد:

۱. به نظر بیشتر فقهای امامیه و اهل‌سنت، بهره‌گیری از تکنیک انتخاب جنسیت جنین به‌دلایل غیرپزشکي و صرفاً به‌منظور تولد فرزند با جنسیت دلخواه والدین جایز است. ازجمله دلایلی که در این راستا به آن استنادشده است، عبارت‌اند از: اصل جواز و اباحه، مشروعیت درخواست جنس مذکر، مشروعیت اخذ به اسباب، جواز معالجه و پیشگیری از بیماری، جلوگیری از بارداريهاي مکرر و سقط جنین‌های ناخواسته.

۲. گروهی از فقهای امامیه و اهل‌سنت به‌دلایل غیرپزشکي با بهره‌گیری از تکنیک تعیین جنسیت مخالف‌اند. ازجمله عللی که مخالفان تعیین جنسیت مطرح کرده‌اند، عبارت است از: ملازمهٔ تعیین جنسیت با مشارکت در علم الهی، مخالفت تعیین جنسیت با مشیت‌الهی، ملازمهٔ تعیین جنسیت با تغییر

خلقت الهی، مخالفت با قانونمندی طبیعت، احتمال شکست و ناکامی، نقض احترام جنین و رواج تبعیض جنسیتی در جامعه.

۳. برخی از فقهای امامیه و اهل‌سنت، بهره‌گیری از تکنیک‌های انتخاب جنسیت جنین را تنها براي پیشگیري از انتقال بیماري‌هاي ژنتیکی یا درمان بیماری‌ها جایز دانسته‌اند.

٤. به نظر نگارندگان، انتخاب جنسیتِ جنین به‌منظور اصلاح خصیصه‌های ژنی معیوب و بیماری‌ها پذیرفتنی است، ولی اگر منظور از انجام آن اصلاح برخی خصلت‌های طبیعی باشد، جایز نیست.

٥. اگر اسپرم پس از لقاح با تخمک قابلیت انسان‌شدن را پیدا کند، محترم است؛ لذا جواز اتلاف و دورافکندن آن محل تأمّل است و احتیاط در وجوب محافظت از آن است.

منابع

ابن‌حنبل، احمدبن‌محمد، مسند الامام احمدبن‌حنبل، بیروت: الرسالة، ١٤١٦ق.

ابوالبصل، عبدالناصرموسی، الهندسة الوراثیة من منظور شرعي و هو ضمن کتاب دراسات فقهیه في قضایا طبیة معاصرة، اردن: دار النفائس، ١٤٢١ق.

اسلامی، حسن، شبیه سازی انسانی از دیدگاه آئین کاتولیک و اسلام، قم: دانشگاه ادیان و مذاهب، ١٣٨٦.

اشقر، محمدسلیمان، ابحاث اجتهادیة فی الفقه الطبی، بیروت: الرسالة، ٢٠٠١م.

ایاد احمد، ابراهیم، الهندسة الوراثیة بین معطیات العلم و ضوابط الشرع، عمان: دارالفتح، ٢٠٠٣م.

آخوند خراسانی، محمدکاظم، کفایة الاصول، قم: آل‌البیت، ١٤٠٩ق.

بار، محمدعلي، خلق الإنسان بین الطب والقرآن، جده: الدار السعودیة، ١٤٠٠ق.

بخاری، محمدبن‌اسماعیل، صحیح البخاري، کتاب بدء الخلق، باب ذکر الملائکه، ریاض: رشد، ١٤٢٧ق.

بصیری، حمیدرضا و همکاران، «جنسیت جنین از دیدگاه قرآن، روایات و دانش جنین‌شناسی»، مجلۀ طب و تزکیه، دورۀ۲۶، ش۲، ۱۳۹۶.

بلحاج العربی، بحوث القانونیة فی قانون الاسرة الجزائری الجدید، جزائر: دیوان المطبوعات الجامعیة، ٢٠١٤م.

ترمذي، محمدبن‌عیسي، سنن الترمذي، بیروت: دارالفکر، ١٤٠٣ق.

جناتی، محمدابراهیم، رسالۀ توضیح المسائل، استفتائات، قم: انصاریان، ١٣٨٢.

جوهری، اسماعیل‌بن‌حماد، تاج اللغة و صحاح العربیة، بیروت: دار العلم للملایین، ١٤١٠ق.

خامنه‌ای، علی، مسائل متفرقۀ پزشکی، استفتائات در سایت معظم‌له، قابل دسترسی در پایگاه اینترنتی ایشان به نشانی: www khamenei.ir.

خلف، طارق عبدالمنعم محمد، احکام التدخل الطبي في النطف البشریه، اردن: دار النفائس، ٢٠١٠م.

خويي، ابوالقاسم، المسائل الشرعية، استفتائات المعاملات، قم: موسسهٔ احياء آثار امام خويي، ١٤٢١ق.
رجبی، مجيد و همکاران، مقدمه‌ای بر توليد مثل جانوری، تهران: جهاد دانشگاهی واحد خوارزمی، ۱۳۸۷.
روحانی، محمدصادق، المسائل المستحدثه، قم: دارالکتاب، ١٤١٤ق.
زحيلی، وهبه، التفسير المنير فی العقيدة و الشريعة و المنهج، بيروت: دارالفکر المعاصر، ۱۴۱۸ق.
سيوطی، عبدالرحمان‌بن‌ابی‌بکر، الاشباه و النظائر فی قواعد و فروع الشافعية، مصر: دارالسلام، ١٤١٨ق.
شبير، محمدعثمان، موقف الإسلام من الأمراض الوراثيه و هو ضمن کتاب دراسات فقهية في قضايا طبيه معاصره، اردن: دار النفائس، ١٤٢١ق.
صابونی، محمدعلی، مختصر تفسير ابن کثير، بيروت: دار القرآن الکريم، ۱۹۸۱م.
طباطبايی، محمدحسين، قرآن در اسلام، تهران: دار الکتب الاسلامية، ۱۳۵۳.
طوسی، محمدبن‌حسن، التبيان في تفسير القرآن، بيروت: مکتب الاعلام الاسلامی، ١٤٠٩ق.
عبدالرحمن اليابس، هيله بنت، تحديد جنس الجنين، بحث منشور ضمن السجل العلمی لموتمر الفقه الاسلامی الثانی قضايا طبيه معاصره، رياض: جامعة الامام محمدبن‌سعود الاسلامية، ١٤٣١ق.
عميد، حسن، فرهنگ عميد، تهران: اميرکبير، ۱۳۹۰.
غزالی، محمدبن‌محمد، احياء علوم الدين، بيروت: دار المعرفة، بی‌تا.
قرضاوي، يوسف، من هدي الإسلام (فتاوی معاصره)، بيروت: المکتب الإسلامي، ١٤٢١ق.
قمي، علي‌بن‌ابراهيم، تفسير القمي، قم: دار الکتاب، ١٤٠٤ق.
گفتگو با انديشه‌وران حوزه، «زواياي پيدا و پنهان شبيه‌سازي»، مجلهٔ کاوشي نو در فقه اسلامي، ش٤٧، سال سيزدهم، ۱۳۸۵، صص۳-۸۰.
لاريجانی، باقر؛ زاهدی، فرزانه، «ملاحظات اخلاقی در اهدای گامت و جنين»، فصلنامهٔ اخلاق در علوم و فناوري، ويژه‌نامهٔ اخلاق پزشکي، دوره۱، ش۱، ۱۳۸۵، صص۱-۱۹.
مجمع الفقه الإسلامي الدولي، قرار بشأن البييضات الملقحة الزائدة عن الحاجة، دورهٔ ششم، ش۵۵ (۶/۶)، ۱۴۱۰ق، صص۱۷۳۷-۲۳۳۴.
ـــــــــــــــــ، قرارات المجمع الفقهي الإسلامي، دورهٔ۱۸و۱۹، ش۱، ١٤٢٧ق، صص۳۹-۸۸.
محسنی، محمدآصف، الفقه و المسائل الطبية، قم: بوستان کتاب، ۱۳۸۲.
محمدجعفري، راضيه و همکاران، «تعيين جنسيت جنين بر اساس محل جفت با استفاده از سونوگرافي دو بعدي»، مجلهٔ دانشکده پزشکي دانشگاه علوم پزشکي تهران، دورهٔ۷۲، ش۵، ۱۳۹۳.
محمدی، علی‌محمديوسف، بحوث فقهية فی مسائل طبية معاصرة، بيروت: دارالبشائر الاسلامية، ۲۰۰۵م.
مدرسی، محمد تقی، تفسير هدايت، مشهد: بنياد پژوهش‌های اسلامی، بی‌تا.

مدکور، علي احمد، التربیه الدینیه والضـوابط الأخلاقیـه للممارسـات البیولوجیـه والحیـوي، النـدوة المصـریة عـن أخلاقیات الممارسات البیولوجیة، قاهره: اللجنة الوطنیة المصریة للتربیة و العلوم و الثقافة، ۱۹۹۷م.

مکارم شیرازی، ناصر، احکام فرزندداری، استفتائات در سایت معظم‌له، قابل دسترسی در سایت اختصاصـی ایشـان به نشانی: www.makarem.ir

______، تفسیر نمونه، تهران: دارالکتب الاسلامیة، ۱۳۷۴.

______، کتـاب النکـاح، سلسـله مباحـث خـارج فقـه آیت‌اللـه العظمـي مکـارم شـیرازي، قـم: امـام علي‌بن‌ابي‌طالب(ع)، ۱۳۸۲.

میمان، ناصربن‌عبدالله، «حکم اختیار جنس الجنین في الشریعة»، اعمال و بحـوث الـدورة الثامنـة عشـرة للمجمـع الفقهی الإسلامی المنعقدة في مکه، ١٤٢٦ق.

نوري، حسین‌بن‌محمدتقی، مستدرك الوسائل و مستنبط المسائل، قم: آل‌البیت، ١٤٠٨ق.

نوری‌زاده، رقیه و همکاران، «چالش‌هاي اخلاقي تعیین جنسیت به‌دلایل غیرپزشکي به روش تشخیص ژنتیکي پـیش از کاشت جنین»، فصلنامهٔ اخلاق پزشکی، سال چهارم، ش۱۲، ۱۳۸۹.

وذینانی، خالدبن‌زید، اختیار جنس الجنین، بحث منشور ضمن السجل العلمی لموتمر الفقه الاسلامی الثانی قضـایا طبیه معاصرة، ریاض: جامعة الإمام محمدبن‌سعود الإسلامیة، ١٤٣١ق.

هارپر، جویس و همکاران، تشخیص ژنتیکی رویان پیش از لانه‌گزینی، ترجهٔ دکتر حسین مزدارانی، تهـران: دانشـگاه تربیت مدرس، ۱۳۸۴.

هاشـمی شـاهرودی، محمـود، مسـائل پزشـکی بـاروری مصـنوعی، اسـتفتائات در سـایت معظـم لـه بـه نشـانی: www.hashemishahroudi.org

Noorlander AM, Geraedts JP, Melissen JB. ***Female gender pre-selection by maternal diet in combination with timing of sexual intercourse-a prospective study,*** Reprod Biomedical Online 2010.

Strange H, Chadwick R. ***The Ethics of Nonmedical Sex Selection***, Health Care Anal, Volume 18, Issue 3, September 2010.

Sureau C. ***Gender selection: a crime against humanity or the exercise of a fundamental right?*** Human Reproduction, Volume 14, Issue 4, 1 April 1999.

Viville S, Nisand I. ***Legal aspects of human embryo research and preimplantation genetic diagnosis in France,*** Human Reproduction; Volume 12 no. 11, December 1997.